

ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА КОДИФИКАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Кина Вачкова

Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”

В тази статия се опираме на широко възприето схващане, че новобългарският книжовен език (НБКЕ) се формира за около 150 години – от средата на XVIII до началото на XX век (вж. История 1989: 36 – 46). Изхождаме също от разбирането, че установяването на характерните особености на кодификацията на НБКЕ през Възраждането може да се осъществи най-добре чрез съпоставка с подобни процеси през същия период в други сродни езици (обикновено славянски и балкански). Също така смятаме, че видът кодификация е една от типологичните особености на всеки книжовен език (Вачкова 2008: 89).

Нормализацията и свързаната с нея кодификация на НБКЕ е елемент на езиковата програма на Българското възрождане. Тя включва задачите, които обществото поставя пред своя книжовен език (КЕ) като част от историческата програма, изпълнявана от това общество през посочения период. Важна част от езиковата програма на славянските народи, според теорията на чешкия историк Мирослав Хрох (Хрох 1996), е *търсенето на езикови норми и усилия за кодификация на езика*. Този процес определено е характерен и за Българското възрождане.

С особена острота в България от втората четвърт на XIX в., най-вече поради появата на първите светски училища, възниква въпросът за *обща форма на етнически език*. Доминира схващането, че такава единствено би могла да бъде неговата книжовна форма. С усилващи се темпове се осъществява процес на културна стандартизация и грижа за езика, целенасочена употреба на новокодифицирания (или новокодифициращия се) език, търсят се границите на собствената нация, които обикновено съвпадат с езиковите граници, подкрепяни от историческите граници. Осъществяват се три паралелни процеса: организация на грижата за езика, неговата популяризация и стандартизация (по Й. Фишман language planning). При това стандартизацията (и кодификацията като част от нея) на езика при някои народи, между които и българският, са можели да станат или върху говоримия диалект / диалекти, или върху печатния език (printed language по Фишман) (Фишман 1972), какъвто в българския случай е черковнославянският език. Това довежда до известните *борби за основата на книжовния български език* между българските езикови строители от втората четвърт на XIX в. и до оформянето на Черковнославянската, Славянобългарската и Новобългарската школа.

Търсенията на българските възрожденски книжовници в тази насока имат различни проявления. Много от тях са убедени, че *създаването на обща граматика и общ речник е необходима предпоставка за формирането на общ КЕ*. За това се говори още на първото филологическо събрание, свикано от Васил Ненович в Браила през 1823 г. А Сава Филаретов е категоричен: „Речник и граматика са най-първото основание за всеки език: доде няма тия двете, никоя книжнина не може да тръгне напред” (Венедиктов 1978). Това схващане на много от книжовниците намира концентриран израз в поредицата от граматиките на българския език, които започват да излизат от 1835 г. и до Освобождението наброяват 25 (с преиздаванията и допълнените издания – близо 40) (вж. Вълчев 2008: 49), в стотици статии и бележки по езикови въпроси в българския периодичен печат (вж. Константинова: 1979), в десетки буквари (около 46 на брой само първи издания до Освобождението, с преиздаванията – около 116) (вж. Вачкова 2011:151) и друга учебна, художествена, публицистична и пр. книжнина. Тези търсения намират израз както в кодификационни документи (като граматиките,

букварите и статиите, например), така и в текстове от други книжовни жанрове (художествени, публицистични, епистоларни, административни и пр.), при създаването на които техните автори прилагат съставен от тях книжовноезиков модел или следват друг образец (например модела за КЕ на различните школи от третата четвърт на XIX в. – Пловдивска, Шуменска, Гърновска, Каравелова, Дринова¹). И все пак нито един от тези кодификационни документи, специално граматиките, не изиграва ролята на „законодател“ поради сложен комплекс от общественоисторически, културноисторически и икономически причини. Не се стига и до изработването на един голям речник на българския език, който би могъл да играе такава роля – речник с функцията на „върховна власт“ (по думите на Ал. Т. Балан). През втората и третата четвърт на XIX в. у нас се осъществяват 50 лексикографски начинания, от които само 6 са отпечатани като самостоятелни издания, 4 – като начални части и 17 – като речникови приложения към различни по характер книги (Кювлиева 1997: 278). Най-голямото речниково дело у нас през Възраждането „Словарь Българско-Гръцкий...“, над който авторът му Неофит Рилски работи повече от 50 години, остава неиздаден. Изключително тежките условия, при които се работят българските възрожденски речници (сложната езикова ситуация, динамичния развой на КЕ, системната липса на средства и т.н.), възпрепятстват тяхното довършване и издаване. При други народи се достига до създаването на общоприета граматика (напр. при чехите на Й. Добровски от 1809 г., при сърбите на В. Караджич от 1814 г.) и на общ речник (като напр. речника на Самуел Линде от 1807 – 1814 в Полша, на Вук Караджич от 1818 г. в Сърбия, на Йозеф Юнгман от 1835-1839 в Чехия).

Формирането на НБКЕ се характеризира с *полицентричност*. Не се появява личност, която да играе ролята на единствен „законодател“ в областта на КЕ и неговия правопис. Липсва и научен център, например университет или академия, чийто авторитет да наложи своята езиково-правописна практика (т.е. *моноцентричност*, характерна за формирането на немалко европейски, славянски, балкански книжовни езици). За такъв авторитетен български учен може да се каже, че се смята професорът от Харковския университет Марин Дринов, но той, както и Българското книжовно дружество (бъдещата БАН), се появяват доста късно (в края на третата четвърт на XIX в.) и влиянието им е по-определено в периода непосредствено след Освобождението. Строителите на НБКЕ ясно си дават сметка, че говоримият съвременен български език не е изследван, че българската езикова територия се нуждае от уточняване и проучване, за да може да се създаде и кодифицира единен КЕ. Резултатите от просветителските индивидуални проучвания на редица български книжовници (напр. на Паисий Хилендарски, на Петър Берон, на Неофит Рилски, на Гавраил Кръстевич, на Иван Момчилов, на Добри Войников и др.) не винаги си сходят с кодификаторските им опити и с езиково-правописната им практика. Постепенно все по-определено (особено

¹ Напоследък някои автори изразяват скептицизъм относно съществуването на книжовноезикови школи в историята на НБКЕ (Вълчев 2008: 49); говорят за “конкуриращи се книжовноезикови практики в един период на дифузия, за концептуално избистряне и конкретно реализиране на обединяващи всички течения и модели” (Иванова, Ц., 2007); отбелязват, че терминът „книжовна школа” в българската специализирана литература се използва „априори”, „без специално определение, без да се вмести в определени теоретични или методологични рамки, без извеждане на онези релевантни признаци, които превръщат едно културно средище в школа” (Иванова, Д. 2017: 225). Дали ще наричаме тези обединения от создатели на даден книжовноезиков модел и техните следовници, опиращ се на определени схващания по основни въпроси на българския КЕ (например за отношението между съвременна говорима реч и книжовна традиция, за поли- или монодиалектна основа на книжовния език и др.), *школи*, *модели*, *практики*, *проекти* или по друг начин, е въпрос на терминология. Никой обаче не отрича, че това явление съществува и че то бележи движението към така желаното от всички книжовноезикови строители единство в нормите на съвременния български КЕ и в тяхното прилагане от неговите носители, постигнато в началото на XX век.

през третата четвърт на XIX в.) редица наши строители на КЕ се опират на напредъка на тогавашната славистика. Интересни в това отношение например са настоятелните молби в писмо до студента в Прага В. Д. Стоянов на Ив. Момчилов да узнае от „тамкъшните славянисти – кое е най-новото и най-вярното им днешнше мнение за изобретателя, за мястото и за времето на глаголицата” (Вачкова 2008:159). За опознаването от българските книжовноезикови строители на откритията на тогавашната европейска езикословна наука свидетелстват многобройните им позовавания, цитати, коментари на слависти и на други европейски езиковеди в статии, диалози, учебници, бележки и пр. Така в статии на В. Друмев например срещаме имената на П. Й. Шафарик, Ю. Венелин, Й. Раич, Ал. Гилфердинг, Ст. Веркович, Й. Щросмайер, Й. Копитар, В. Караджич, Д. Даничич, В. Ягич, Фр. Миклошич, В. Григорович, Й. Добровски и др. (вж. Вачкова, пак там).

Необходимостта от централизиращ за книжовноезиковата кодификация орган, какъвто имат много тогавашни народи, е осезателна и към края на 70-те години на XIX в. Любопитно е в това отношение мнението на проф. М. Дринов, че ролята на такъв орган могат да играят българските читалища, „тези средоточия на най-просветените и най-деятелни за напредокът на народността ни Български сили”. Ето защо той се обръща с писмо до тях, в което начертава конкретна програма за проучването на българския език с цел „изравнение на правописанието”, „изработването на един общт орган на нашата писменост, един общт писмен език”. Но „Преди да пристъпим към удовлетворението на речената нужда, необходимо е да се опознаем добре с законите и свойствана на езикътъ си, с неговий дух. А това може да се постигне:

1. Чрез изучаване на всичките Български наречия и изговаряния.
2. Чрез изучаване историята на Българский език, т.е. неговото постъпенно изменуване от най-старите времена и до сега” (Дринов 1868 – цит. по Миланов, Вл. (съст.) 2017, с. 180 – 184).

Проф. М. Дринов с горест отбелязва, че „По-честити от нас народи си имат учени дружества, които, като разполагат с богати материални средства, лесно събират подобни материали, когато поискат... У нас обаче такива учени дружества няма. Но ние се сдобихме с Читалишта, които, мислим, в този случай могат лесно и достойно да извършат това, което у други народи са извършили и извършат учени дружества и академии”. Следва истински научна програма как да се събират и записват „песните и приказниците” и „старите Български ръкописи”. Записаните по правилата материали трябва да се изпращат до Цариградското читалище, което ще ги издаде в сбирка под заглавие „Труд на Българските Читалища”. Този проект по редица исторически причини остава да се осъществи след Освобождението главно под ръководството на филолозите от БАН и от Софийския университет.

Друга типологична особеност при формирането на книжовните езици през XIX в. е *наличието/отсъствието на полемика между книжовноезиковите строители* по редица основни въпроси. За новобългарския КЕ е характерно наличието на такава полемика. Тя се осъществява чрез писма, в статии, в предговори на книги, при лични срещи и пр. (вж. Николова 2009). Основните въпроси, по които се разгръща полемика, са: *за основата на КЕ (съвременна или историческа), установяването на езиковата територия на българите, за нейното диалектно членение, за избор на диалект/група диалекти за основа на КЕ (след победата в средата на XIX на схващането, че КЕ следва да се гради предимно върху съвременна говорна основа), във връзка с конкретни езиково-правописни въпроси* (напр. за характера и употребата на определителния член) и др. Полемиката за основата на КЕ се разгръща през втората четвърт на XIX в., известна е в историята на НБКЕ като борби за основата на КЕ, които довеждат до оформянето на първите филологически школи – Черковнославянска, Славянобългарска

и Новобългарска. От самото им название става ясно каква позиция заемат техните привърженици. Следва да отбележим, че архаистите от първата школа са смятали черковнославянския език за езика на Кирил и Методий, който българите, като техен роден, следва да опазват и защитават. Друг съпътстващ процес е *установяването на езиковата територия*, която съвпада с етническата територия на българите. Съществуват многобройни изказвания, отбелязване в програми на дружества и комитети, в учебници по история, дори възпявания в поезията, че тя обхваща областите Мизия, Тракия и Македония. Трети проблем, който си изясняват успоредно възрожденските книжовници, е за *диалектното членение на българската езикова територия*. Това им е необходимо, защото в средата на XIX в., като резултат от борбите за основата на КЕ, побеждава схващането, както отбелязахме по-горе, че тя следва да бъде съвременният говорим език. Но тъй като той е силно диалектно разчленен, естествено възниква въпросът *въз основа на кой диалект/група диалекти следва да стане това и по какъв критерий следва да бъде избран той/те*. Привържениците на *монодиалектната основа* издигат разнообразни критерии: това да бъде най-чистото наречие, най-близкото до старобългарския език, най-благозвучното, най-разпространеното, средно или общопонятно (Венедиктов 1979). Тези спорове се развиват като следствие от постепенното опознаване на диалектното членение на тогавашния говорим български език.

Характерен за българската възрожденска кодификация е нейният *неавторитарен характер* (Николова 2011). Прави впечатление, че автори на определени модели за КЕ като Неофит Рилски, Г. Кръстевич, В. Д. Стоянов и др. не настояват, че техният модел непременно трябва да се наложи, а гледат на него като на основа за дискусии с цел по-нататъшно развитие „и изравняване” на КЕ; призовават съвременниците си, които са вещи по въпроса, да се изкажат; склонни са дори да приемат, че техният модел за КЕ може „до край да се разпадне, като мине през критиката на някой вещ филолог български”, както се изразява например В. Д. Стоянов. Авторитетният представител на Пловдивската школа Йоаким Груев споделя: „И през ум не ми е минавало някога да пожелаая да се покажа като ... законодател на езикат ни” (вж. Вачкова 2008: 165). Войнственият и нападателен тон на някои кодификатори от първата половина на XIX в., като Хр. Павлович и Г. С. Раковски, по-късно заглъхва и самите те правят отстъпки от позициите си по посока към развитието на общите тенденции в нормативността. Склонността към компромис с цел установяване на общоприета нормативност личи и в промените, които отделни автори правят в следващи издания или преиздавания на свои творби (като Д. Войников, В. Друмев, Хр. Ботев, Ив. Вазов и др.), за да се достигне до относителен консенсус по определени езиково-правописни норми. Така, за разлика от някои други славянски книжовни езици (като напр. сръбския и чешкия), се установяват не чрез т.нар. *проектна кодификация* (в Сърбия – на Вук Караджич, в Чехия – на Й. Добровски), а чрез *постепенни унификационни процеси*, в които се преодоляват различни варианти.

За разлика от българския случай, в Чехия кодифицирането, приемането и разпространяването на единни норми става по-праволинейно. Там кодификацията на Й. Добровски, безспорен академичен авторитет, е приета и защитена от Юнгман (друг академичен авторитет) и неговия кръг, след което започва борба за „внедряването” на чешкия КЕ главно чрез образованието на него в до голяма степен понемченото чешко общество (вж. Вачкова 2007).

Интересен е *факторът времетраене* при формирането на различните книжовни езици (по-подробно вж. Николова 2011). Той се обуславя от редица екстралингвистични, а и от някои лингвистични причини. Фактори като дълголетната възраст на българския КЕ (от времето на Кирил и Методий), респекта на

книжовноезиковите строители към традицията, непрекъснатостта в развитието му, липсата на български административен и културен център през периода на османското владичество, пасивната езикова политика на владеещия етнос, фактът, че българският език не е бил оспорван от колонизатора, не е бил принуден да се доказва, че съществува и че може да се използва в образованието и в редица комуникативни сфери (с изключение предимно на административната), т.е. не е в борбена опозиция с езика на колонизатора, не налага форсираност във формирането на КЕ и пр. екстралингвистични фактори обуславят продължителността му. Сравнението по този въпрос с формирането на словашкия КЕ показва, че „лингвистичната и въобще цялостната културна дейност на словаците, която е огледална на дейността на господстващите етноси (австрийски и унгарски, бел. К.В.) и чиято основна задача е била компенсаторна, води до няколко основни резултата, точно обратни на българския случай: висока оценка на фактора времетраене (т.е. извършване на кодификация за кратък срок), зачитане на авторитета на авторите на кодификационни трудове и единодушно следване както на прескриптивните им текстове, така и на практиката им” (Николова, пак там, с. 35).

Специфично влияние върху темповете на нормализирането и кодифицирането на българския КЕ оказва колапсът, който изживяват редица негови строители (главно архаисти), когато научават за откритието на славистиката, че черковнославянският език не съвпада напълно с езика на Кирил и Методий. Това става известно на широки кръгове у нас в средата на XIX в. най-вече с публикуването на труда на П. Й. Шафарик (в превод на Ив. Богоров) „Ради зачалото и мястото на глаголическите слова” (вж. Иванова, Д. 1998: 75). Тогава именно все още съществуващите привърженици на Черковнославянската школа се ориентират към „простобългарския език” като основа за КЕ, който се допълва и коригира от друга форма на българския език – черковнославянския (също свой език). Така се постига единомислие по въпроса за основата на КЕ и през третата четвърт на XIX в. нормотворната и кодификационната дейност, опираща се на консенсусна основа, се ускорява и формирането на НКЕ завършва след Освобождението (докъм Първата световна война).

От този момент процесите на нормализация и кодификация на НКЕ придобиват други характерни особености, специфични за един изграден вече книжовен език при нови екстралингвистични условия в свободната българска държава.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вачкова 2007:** Вачкова, К. Типологични прилики и отлики между чешкия и българския стандартен език. – В: *Език и литература*, кн. 3-4, 87–94.
- Вачкова 2008:** Вачкова, К. Типологична характеристика на българския книжовен език (Възрожденски период). Шумен.
- Вачкова 2011:** Вачкова, К. Социална характеристика на авторите на буквари през Възраждането. – В: *Следите на словото*. Юбилеен сборник в чест на проф. д-р Диана Иванова. Пловдив, 150–159.
- Венедиктов 1978:** Венедиктов, Г. К. О создании грамматики и словаря как предпосылка формирования единного болгарского литературного языка в эпоху Возрождения. – В: *Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XIII–XIX вв.* Москва, 137–141.
- Венедиктов 1979:** Венедиктов, Г. К. За критериите на българските възрожденски книжовници при избора на диалектна основа на българския книжовен език. – В: *Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век*. С., 13–21.
- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. Възрожденските грамматики на българския език. С.
- Дринов 1868:** Дринов, Б. Писмо до българските читалища (1869), в. „Народност”, Букурещ, г. II, бр. 4, 15.XII.1868). – В: *История на новобългарския книжовен език. Избрани текстове*. Съставител Владислав Миланов. С., 180–184.
- Иванова, Д. 1998:** Иванова, Д. Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането. Пловдив.
- Иванова, Д. 2017:** Иванова, Д. История на новобългарския книжовен език. Второ допълнено и преработено издание. Пловдив.

- Иванова, Ц. 2007:** Иванова, Ц. История на новобългарския книжовен език в контекста на сравнението. – В: *Език и литература*, кн. 3-4, 117–128.
- История 1989:** Георгиева, Е., Жерев, Ст., Мурдаров, Вл., Попова, В., Първев, Хр., Русинов, Р., Станков, В. История на новобългарския книжовен език. С.
- Константинова 1979:** Константинова, В. Езиковите въпроси в българския печат през XIX век. С.
- Кювлиева 1997:** Кювлиева, В. Българското речниково дело през Възраждането. С.
- Миланов 2017:** Миланов, Вл. (съставител). История на новобългарския книжовен език. Избрани текстове. С.
- Николова 2009:** Николова, Н. Колективният книжовноезиков диалог през Възраждането. – В: *Отговорността през езика 3*, Шумен, 140–148.
- Николова 2011:** Николова, Н. Кодификацията на новобългарския книжовен език: авторитарна или неавторитарна интервенция в езика. – В сб.: *Власт и кодификация*. Пловдив, 218–229.
- Фишман 1972:** J. Fishan. Language in Sociocultural Change. Stanford UP.
- Нгох 1996:** M. Hroch. V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních chnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě. FFF UK, Praha.

CHARACTERISTIC PECULIARITIES OF THE RENAISSANCE CODIFICATION IN BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

Kina Vachkova

Shumen University “Bishop Konstantin Preslavski”

In this paper are presented the characteristic peculiarities of the codification of new Bulgarian literary language during the Renaissance – the period of its formation from the middle of 18 century until the beginning of 20 century. The normalization and the codification of the literary language connected with it is an element of the linguistic program of Bulgarian Renaissance. The efforts of the Bulgarian literary men searching language norms and their codification are realized on the background of specific extralinguistic and linguistic factors and they are clearly distinguished compared with the similar processes carried out at this time with other languages mainly Slavonic and Balkan languages.

Key words: literary language, codification, linguistic program, extralinguistic and linguistic factors, Slavonic languages, Balkan languages.